

IN MEMORIAM MIRCEA MUREȘAN

EXCEPȚIA DE ORDINE PUBLICĂ INTERNAȚIONALĂ ÎN DREPTUL INTERNAȚIONAL PRIVAT ȘI REZERVA SUCCESORALĂ¹

Alina OPREA*

Résumé : *L'exception d'ordre public en droit international privé et la réserve successorale. La réserve successorale est une question incluse habituellement dans le domaine d'application de la lex successiois ; vu le caractère bilatéral des règles de conflit en matière successorale et la diversité des normes substantielles existant en droit comparé, il est possible que les notaires ou les juges soient amenés à appliquer une loi étrangère qui n'offre pas aux héritiers une protection adéquate, similaire à celle du droit roumain. Ayant pour mission la protection des principes et des valeurs fondamentales du for, le mécanisme de l'ordre public international introduit des considérations substantielles dans le raisonnement conflictuel ; le problème de son applicabilité face à une loi étrangère qui ne consacre pas la réserve ou l'admet dans des limites plus réduites que celles retrouvées en droit roumain soulève toutefois des discussions.*

Mots clés : *réserve successorale ; droit international privé ; ordre public*

Cuvinte cheie : *rezervă succesorală ; drept internațional privat ; ordine publică*

1. Ca în orice alt domeniu, și în materie succesorală regulile de conflict instituite direct sau indirect de legiuitorul român sunt ori au fost inspirate în principiu de considerente ce țin de justiția de drept internațional privat sau conflictuală² : diversele concepții legislative reținute la un moment dat cu privire la o anumită problemă de drept substanțial nu își regăsesc neapărat o reflecție automată în regulile de drept internațional privat.

2. Dacă aplicarea normelor imperative din dreptul succesoral intern este condiționată, în esență, de desemnarea legii române ca *lex successiois* de către regulile de conflict competente, nu este totuși exclus ca mecanisme particulare, precum excepția de ordine publică internațională, să poată juca în favoarea lor. Clauză de excepție generală însoțind toate regulile de conflict³ și urmărind protecția unor principii și valori considerate fundamentale pentru statul forului și pentru societatea sa în fața unor legi străine ce rețin soluții totalmente inacceptabile, aceasta permite, prin efectul său pozitiv sau de substituție, reîntoarcerea către *lex fori* în cazuri particulare.

3. Contextul reformării atât a dispozițiilor din dreptul intern privitoare la rezerva succesorală⁴ - „*partea din bunurile moștenirii la care moștenitorii rezervatari au dreptul în virtutea legii, chiar împotriva voinței defunctului, manifestată prin liberalități ori dezmoșteniri* (art. 1086 NCC)”, cât și a dispozițiilor române și europene de drept internațional privat în

materie succesorală⁵ aduce în discuție problema tratamentului aplicat în plan internațional instituției rezervei succesorale. Incontestabil de ordine publică în dreptul intern⁶ și traducând o anumită concepție cu privire la familie și la valorile care o reprezintă – egalitate și solidaritate între membri -, reglementările specifice acesteia ar putea oare să fie considerate ca reflectând și un principiu de ordine publică internațională ? Aceasta este întrebarea care face obiectul prezentului studiu, iar în încercarea de a-i găsi un răspuns vom trece mai întâi în revistă, în cele ce urmează, principalele texte care au permis sau permit folosirea acestui din urmă mecanism excepțional în sfera dreptului internațional privat; după delimitarea clară a regimului său juridic specific, ne vom opri asupra regulilor referitoare la rezervă și a intereselor care le inspiră, pentru a aprecia în ce măsură este pertinent sau justificat ca excepția de ordine publică internațională să fie utilizată ca mecanism de protecție a lor.

I. Excepția de ordine publică internațională – regim juridic

Prezentarea cronologică a textelor privitoare la excepția de ordine publică internațională este de natură a ilustra evoluția în timp a acestei instituții și a scoate în evidență principalele sale particularități, ce influențează neîndoiește analiza specifică a tratamentului internațional al reglementărilor privitoare la rezervă.

A. Ordinea publică internațională în vechiul Cod civil (1864)

4. Codul civil de la 1864 nu conținea vreo dispoziție care să privească utilizarea tehnicii excepției de ordine publică internațională în cadrul raporturilor de drept privat cu elemente de extraneitate. Soluția poate fi ușor explicată în măsura în care textul articolului 2 din acest cod conținea o singură regulă de conflict veritabil bilaterală - în materia formei actelor (alineatul 3) -, susceptibilă să conducă la aplicarea unei legi străine. În schimb, alineatele 1 și 2 ale aceluiași articol cuprindeau două reguli de conflict unilaterale care priveau exclusiv competența legii române⁷; acestea au fost considerate aplicabile inclusiv în materia succesiunilor internaționale⁸. Dată fiind opțiunea metodologică a legiuitorului pentru unilateralism (dedusă clar din formularea reținută), mecanismul excepției de ordine publică internațională, destinat a asigura protecția în fața aplicării unei legi străine inacceptabile, era fără obiect.

Destul de repede, regulile de la articolul 2 C. civ. au fost însă bilateralizate în doctrină, iar jurisprudența s-a conformat și ea: pentru imobile, competența aparținea *lex rei sitae*, iar pentru capacitate, legii naționale a persoanei⁹; corelativ, în materie succesorală, succesiunile imobiliare au fost considerate guvernate de *lex rei sitae*, iar cele mobiliare au fost supuse legii naționale a defunctului (în virtutea adagiului *mobilia sequuntur personam*)¹⁰.

5. Odată cu această bilateralizare a apărut și tehnica excepției de ordine publică internațională¹¹. Conform doctrinei celei mai avizate de la începutul secolului al XX-lea, aceasta trebuia să protejeze doar „dispoziții pe care legiuitorul le consideră esențiale existenței și conservării societății așa cum el o concepe din punct de vedere social, politic, moral, religios sau economic și a căror încălcare ar pune în primejdie întreaga organizare a statului și a societății”¹². Definiția, extrem de apropiată de aceea reținută astăzi pentru legile de aplicație

imediată (legile de poliție)¹³, accentuează un element important : merită să fie protejate prin ordinea publică internațională în special legile edictate într-un interes public, general. Jurisprudența pertinentă privitoare la rezerva succesorală lipsește, dar în lumina acestei definiții, nu pare justificat ca reglementările în materie, inspirate de obiectivul garantării drepturilor unei categorii particulare de persoane - moștenitorii rezervatari -, să fie protejate prin intermediul excepției de ordine publică internațională¹⁴.

B. Excepția de ordine publică internațională în Legea nr. 105/1992

6. În 1992 a fost adoptată Legea nr. 105/1992 cu privire la reglementarea raporturilor de drept internațional privat¹⁵. Două dintre dispozițiile acesteia interesează problema tratamentului internațional al reglementărilor autohtone în materie de rezervă – articolul 8 al. 1 (excepția de ordine publică) și articolul 68 (autonomia voinței în materia succesiunilor internaționale).

7. Articolul 8 al. 1 din Legea 105/1992 dispunea succint și cu titlu general că „aplicarea legii străine se înlătură: a) dacă încalcă ordinea publică de drept internațional privat român”. Datorită reglementării sumare, sarcina de a detalia condițiile de aplicare, respectiv cazurile de intervenție a ordinii publice a revenit jurisprudenței și doctrinei. Două elemente teoretice merită scoase în evidență: pe de o parte, textul se pretează la o interpretare restrictivă și la o aplicare cu totul moderată, iar pe de alta el impune de fiecare dată o apreciere *in concreto* a situației; în consecință, era considerată posibilă atât aplicarea unei legi străine în esență șocantă dacă rezultatele sale erau relativ apropiate celor la care ar fi condus intervenția legii române, dar și înlăturarea unei legi care în abstract nu era contrară ordinii publice de drept internațional privat, dar care, datorită circumstanțelor, conducea la rezultate inacceptabile... Utile pentru înțelegerea modului de operare în general a acestui mecanism, aceste precizări sunt indirect relevante și din perspectiva tratamentului internațional al reglementărilor privitoare la rezervă: în măsura în care *lex successionis* în mod normal competentă asigură o protecție suficientă a intereselor în prezență (ce poate fi și inferioară celei oferite de legea română, dacă nu este cu totul șocantă sau absolut inacceptabilă), înlăturarea sa în detrimentul dreptului forului nu este justificată.

8. Regula de conflict subiectivă în materie succesorală – articolul 68 din Legea 105/1992 –, ce conferea testatorului o oarecare libertate în alegerea legii aplicabile succesiunii sale, era în schimb inspirată direct de obiectivul protecției normelor imperative din dreptul românesc (în special cele referitoare la drepturile moștenitorilor rezervatari) în plan internațional: „*Testatorul poate supune transmiterea prin moștenire a bunurilor sale altei legi decât cea arătată în articolul 66 (succesiunea imobiliară – lex rei sitae, succesiunea mobilă – legea națională a defunctului), fără a avea dreptul să înlătore dispozițiile ei imperative*”.

Dispoziția a făcut obiectul unor interpretări contradictorii în doctrină. Fondându-se pe caracterul bilateral al regulilor de conflict de la articolul 66 din Legea 105/1992, profesorul D.Al. Sitaru consideră că articolul 68 legitimează intervenția unei excepții de ordine publică internațională dublă (de protecție atât a dreptului român, cât și a celui străin): „*dispozițiile de ordine publică ale oricăruia dintre sistemele de drept aplicabile succesiunii (român sau străin) trebuie respectate*”¹⁶. Dimpotrivă, profesorul D.A. Popescu, a cărui opinie o împărtășim,

consideră că prin această dispoziție legiuitorul nu face altceva decât să limiteze puternic posibilitatea testatorului de a decide cu privire la legea aplicabilă succesiunii lui internaționale¹⁷; de fapt, acesta nu consacră o veritabilă *professio juris* în materie, o veritabilă autonomie conflictuală precum în materia contractelor sau a regimurilor matrimoniale, particularizată în general prin aplicabilitatea normelor imperative din legea aleasă și prin descalificarea corelativă a normelor imperative din celelalte sisteme de drept cu care speța prezintă legături, inclusiv a celor prevăzute în legea obiectiv aplicabilă¹⁸, și singura care ar permite o discuție cu privire la eventuala intervenție a excepției de ordine publică împotriva legii alese. Dimpotrivă, rezervând indistinct aplicarea tuturor dispozițiilor imperative din *lex successionis* determinată pe baza criteriilor obiective, legiuitorul român nu depășește planul autonomiei substanțiale; el acordă testatorului o libertate identică celei care îi este oricum conferită de *lex successionis*. În aceste condiții, dispozițiile imperative avute în vedere de articolul 68 nu pot să fie decât dispozițiile de ordine publică internă cuprinse în legea obiectiv competentă.

9. Într-un cadru mai general, preocuparea legiuitorului pentru limitarea libertății testatorului în materie poate părea exagerată¹⁹, în condițiile în care oricum nu am putut identifica în jurisprudența autohtonă vreo decizie care să illustreze o eventuală aplicare a textului analizat. Chiar și în dreptul comparat, cazurile în care testatorul s-a folosit de libertatea de alegere oferită de regula de conflict pentru a-și exhereda moștenitorii rezervari sunt extrem de rare și, de regulă, necenzurate de către instanțe. În acest sens, ar putea fi menționată o decizie elvețiană privitoare la succesiunea unui cetățean englez²⁰: în ciuda legăturilor strânse ale cazului cu Elveția (domiciliul testatorului stabilit de 20 ani în Țara cantoanelor, cetățenia elvețiană și domiciliul moștenitoare exheredate în Elveția), Tribunalul Suprem nu a considerat oportun să utilizeze excepția de ordine publică internațională împotriva legii engleze alese de testator ca *lex successionis*, deși aceasta nu rezerva în mod obligatoriu o anumită cotă din succesiune pentru o categorie aparte de moștenitori.

C. Excepția de ordine publică internațională în Noul Cod civil

10. Reglementând excepția de ordine publică internațională, articolul 2564 al. 1 NCC reia astăzi prevederea generală regăsită în fostul articol 8 din Legea 105/1992²¹, dar alineatul 2 al textului aduce o serie de precizări utile în înțelegerea acestei tehnici. Deși în mod tradițional este acceptat că ordinea publică internațională nu are un conținut predeterminat, reflectând principii și valori esențiale la un anumit moment pentru o societate dată, Noul Cod civil precizează expres că „aplicarea legii străine încalcă ordinea publică de drept internațional privat român în măsura în care ar conduce la un rezultat incompatibil cu principiile fundamentale ale dreptului român ori ale dreptului Uniunii Europene și cu drepturile fundamentale ale omului” (articolul 2564 al. 2 NCC).

Textul este susceptibil să intervină, bineînțeles, și în materie succesorală, dar importanța precizărilor nou aduse (în special din perspectiva care ne interesează aici – rezerva) trebuie relativizată.

11. Mai întâi, se menționează expres că în România ordinea publică de DIP este încălcată dacă aplicarea legii străine conduce la rezultate incompatibile cu principiile fundamentale ale dreptului românesc ... Jurisprudența autohtonă este extrem de săracă în exemple. Trecerea în

revistă a doctrinei permite menționarea, cu valoare indicativă, printre principiile fundamentale avute în vedere, *recunoașterea personalității juridice a fiecărui individ, indisponibilitatea corpului uman, egalitatea civilă, libertatea matrimonială, recunoașterea dreptului de proprietate și a dreptului de a transmite bunuri prin succesiune, forța obligatorie a angajamentelor liber consimțite, interesul superior al copilului...* Dacă regulile referitoare la rezervă sunt incontestabil de ordine publică internă, plasarea lor în cadrul principiilor fundamentale ale dreptului românesc nu totuși este evidentă, iar din formularea art. 2564 NCC rezultă cu claritate că ordinea publică de drept internațional privat trebuie delimitată de ordinea publică de drept intern, contururile acesteia din urmă fiind mult mai largi. Simplul motiv că o dispoziție este de ordine publică internă nu justifică înlăturarea legilor străine care consacră o soluție contrară; ordinea publică internă cenzurează libertatea și voința individuală, în timp ce ordinea publică internațională cenzurează jocul unei reguli de drept (regula de conflict) și aplicarea unei legi străine²². Contextul internațional presupune o deschidere și o toleranță mult mai mare, și de aceea excepția analizată ar trebui să fie utilizată doar pentru salvagardarea unui nucleu de principii și valori fundamentale.

12. În ceea ce privește includerea în cadrul valorilor protejate prin intermediul ordinii publice internaționale a principiilor fundamentale ale dreptului Uniunii europene, discutăm în același timp de un element de modernism, dar și de noutate în raport cu legislația românească anterioară. Din perspectiva rezervei, mențiunea nu are totuși nicio relevanță, deoarece domeniul dreptului material al succesiunilor, inspirat de tradiții și concepții particulare, este unul dintre acelea rezervate fiecărui legiuitor național. De altfel, în această perspectivă, articolul 2564 al. 2 NCC ar putea să ridice în general dificultăți, în special datorită faptului că la nivel de conflicte de legi este mai dificil să fie atribuit un conținut pozitiv acestei „ordini publice de sursă europeană”, ce ar completa ordinea publică a statelor membre²³; ordinea juridică a Uniunii nu este în niciun caz una completă, domenii importante - precum acela al dreptului material al persoanelor, al familiei sau succesiunilor - rămânând, așa cum am arătat, în afara competenței legislative a autorităților europene.

13. Mai utilă pare a fi menționarea specială a drepturilor fundamentale ale omului în cadrul valorilor ce îmbogățesc conținutul excepției de ordine publică internațională²⁴. Printre acestea, figurează în special dreptul la egalitate/interzicerea discriminării (protejat prin articolul 16 din Constituție, dar și prin articolul 14 din CEDO, articolele 8 și 10 TFUE sau articolul 21 din Carta drepturilor fundamentale a Uniunii Europene), cu o potențialitate particulară în materie succesorală. Astfel, o lege străină ce stabilește drepturi succesoriale diferite pentru moștenitorii de sex feminin și cei de sex masculin ar putea fi considerată contrară ordinii publice internaționale²⁵. De asemenea, o lege străină ce exclude copiii nelegitimi sau adoptivi de la succesiune²⁶ sau care le acordă drepturi inferioare acelor recunoscute copiilor din căsătorie²⁷ ar trebui și ea să poată fi înlăturată în baza aceluiași mecanism. În fine, poate părea contrară ordinii publice internaționale o lege străină ce conferă primului născut drepturi mult mai consistente în raport cu ceilalți copii sau care introduce discriminări pe baza de religie între moștenitori²⁸.

D. Ordinea publică internațională în Regulamentul (UE) n° 650/2012

14. Intrat în vigoare în anul 2012, dar aplicabil de la 17 august 2015, Regulamentul european 650/2012 aduce o nouă reglementare în statele membre ale Uniunii, atât în ceea ce privește competența instanțelor cât și, în special, în ceea ce privește legea aplicabilă succesiunilor.

În cadrul său, regulile generale de conflict de legi sunt însoțite de tehnica obișnuită a excepției de ordine publică internațională: aceasta figurează în cuprinsul articolului 35, text care, reluând formularea clasic întâlnită în regulamentele europene de DIP, permite înlăturarea legii în mod normal competente „atunci când aplicarea acesteia este vădit incompatibilă cu ordinea publică a forului”.

15. Legiuitorul european nu aduce vreo precizare în legătură cu valorile protejate prin intermediul acestui mecanism, dar în interpretarea și aplicarea sa trebuie avute în vedere o serie de elemente deduse din economia de ansamblu a regulamentului, respectiv pe baza analogiei cu celelalte instrumente europene din domeniul dreptului internațional privat.

16. Mai întâi, ca și mecanism de protecție a valorilor fundamentale ale forului, ordinea publică internațională poate interveni doar împotriva unei legi străine (competente). În condițiile în care legiuitorul european face eforturi deosebite pentru a asigura coincidența între competența jurisdicțională și competența legislativă, cazurile în care această tehnică va avea efectiv ocazia să fie pusă în practică vor fi extrem de reduse ca număr în viitor²⁹.

17. Apoi, este în general acceptat că în absența unei definiții europene, ordinea publică internațională variază de la țară la țară, cu consecința că există, cel puțin în principiu, o marjă semnificativă de apreciere/de libertate pentru judecătorii din statele membre. Această libertate nu este totuși una absolut discreționară. Ca argument, avem în vedere mai întâi poziția Curții de Justiție în interpretarea dispozițiilor privitoare la această excepție cuprinse în alte regulamente de DIP. Înalta instanță europeană a precizat cu claritate că chiar dacă nu ei îi revine misiunea principală de a defini conținutul ordinii publice, ea este totuși „abilitată să controleze limitele în cadrul cărora o instanță a unui stat membru poate face apel la această noțiune pentru a refuza recunoașterea unei hotărâri provenind din alt stat membru”³⁰; mai mult, Curtea nu a ezitat deloc să dea indicații concrete, obligatorii pentru statele membre, cu privire la valorile ce merită a fi protejate prin intermediul excepției de ordine publică într-un context european³¹. De asemenea, considerentul 58 din preambulul Regulamentului 650/2012 aduce și el clarificări specifice domeniului (succesoral) analizat; chiar dacă forța juridică a acestuia nu este similară celei a normelor propriu-zise din corpul regulamentului, este imposibil să îi fie refuzată orice autoritate³². Conform acestui text, declanșarea excepției de ordine publică internațională ar trebui să fie determinată de „considerații de interes public”, ceea ce se traduce, în opinia noastră, printr-o prudență particulară în privința dispozițiilor aferente rezervei (care urmăresc în principal protecția unor interese private)³³.

18. În fine, ordinea publică internațională la care face referire articolul 35 din Regulament nu se confundă cu ordinea publică internă; textul se pretează la o interpretare restrictivă, după cum rezultă, pe de o parte, din caracterul de normă de excepție pe care acesta îl prezintă în raport cu celelalte dispoziții din capitolul II din Regulament (privitor la legea aplicabilă) și, pe de alta, din prezența adverbului „manifest”/„vădit”, ce ar trebui să caracterizeze incompatibilitatea dintre legea străină și valorile fundamentale ale forului. De altfel, memorandumul explicativ al Comisiei europene și considerentul 58 din Preambul, menționat mai sus, vorbesc de utilizarea excepției de ordine publică internațională „în cazuri excepționale”. Explicația pentru această poziție este simplă : pe de o parte, într-un context al încrederii reciproce în standardele legislative din celelalte state membre și al partajării unor valori și

principii comune (context cum este acela al Uniunii europene), această tehnică este firesc a fi înțeleasă drept una extrem de perturbatoare; pe de alta, o interpretare largă și o aplicare frecventă a textului aferent ar compromite obiectivul unificator urmărit prin Regulament.

II. Rezerva succesorală în DIP

19. Dacă considerentele generale privitoare la excepția de ordine publică internațională prezentate mai sus sunt utile analizei specifice a tratamentului internațional al reglementărilor autohtone în materie de rezervă succesorală, aceasta nu poate fi totuși definitivată fără o examinare atentă a argumentelor care susțin în concret imperativitatea internă și eventual internațională a textelor în discuție.

20. Punctul de plecare este reprezentat de faptul că interzicerea exheredării totale a moștenitorilor rezervatari este un principiu al dreptului succesoral român, formulat printr-o dispoziție al cărei caracter de ordine publică internă este incontestabil. Această interdicție era dedusă în Codul civil de la 1864 prin interpretarea articolelor 841 și 843 C. civ., în categoria moștenitorilor rezervatari fiind atunci incluși descendenții și ascendenții privilegiați; tratamentul rezervat soțului/soției defunctului a fost inițial unul derizoriu (haine de doliu, alimente, plus eventual o cotă pentru văduva săracă), dar situația s-a schimbat în 1944, moment în care soția defunctului a fost inclusă cu drepturi consistente în această categorie a moștenitorilor rezervatari. În prezent, rezerva este reglementată în articolele 1086 și urm. NCC: categoria moștenitorilor rezervatari include soțul supraviețuitor, descendenții și ascendenții privilegiați ai defunctului, iar partea rezervată fiecăruia este de „*jumătate din cota succesorală care, în absența liberalităților sau dezmoștenirilor, i s-ar fi cuvenit ca moștenitor legal*”.

21. Textele în discuție au la bază argumente precum acela al necesității de a garanta un minim de egalitate între moștenitori, de a susține afecțiunea și solidaritatea familială (ca mijloc de protecție a moștenitorilor) sau dorința de a păstra averea în familie. Deși acestea ar putea fi invocate pentru a susține că regulile specifice de protecție a rezervei materializează un principiu fundamental al dreptului românesc³⁴, credem că temperamentele, derogările sau excepțiile care le-au însoțit în timp sau care le însoțesc încă fac ca forța lor să scadă semnificativ într-un context internațional.

22. Astfel, dacă nu se poate nega că rolul dispozițiilor privitoare la rezervă este acela de a asigura un minim de egalitate între moștenitori, nu este mai puțin adevărat că în realitate această egalitate este protejată cu adevărat doar odată cu interzicerea (mai mult sau mai puțin generalizată) a discriminărilor; situația copilului natural/nelegitim în dreptul românesc este revelatoare : chiar dacă Codul civil de la 1864 prevedea rezerva în favoarea descendenților, acesta era de fapt exclus de la moștenirea tatălui datorită unei norme discriminatorii; situația nu s-a schimbat decât în 1956, odată cu intrarea în vigoare a Codului familiei³⁵, ce consacră în articolul 63 principiul egalității în fața legii a copilului din căsătorie și celui născut în afara căsătoriei³⁶. În plan internațional, așa cum am arătat mai sus, egalitatea între membrii aceleiași familii poate să fie asigurată fără probleme în fața unei *lex successionis* care ar consacra diverse discriminări (în funcție de sex, de ordinea nașterii, de religie sau de calitatea filiației..), odată cu invocarea drepturilor fundamentale ale omului, componentă legitimă și incontestabilă a ordinii publice de drept internațional privat.

23. Dacă argumentul dorinței de păstrare a averii în familie, ce susține de asemenea instituția rezervei, este unul important, el este însoțit de corective puternice astăzi. Astfel, rezerva limitează doar dreptul testatorului de a dispune cu titlu gratuit de bunurile sale; în schimb, acesta este liber să înstrăineze bunurile cu titlu oneros. Chiar și limitarea dreptului de a dispune cu titlu gratuit nu este deplină: testatorul este liber să definească conținutul cotităților disponibile și al rezervei, este liber să compună partea rezervată fiecărui moștenitor³⁷. De asemenea, dacă rezerva este încălcată, reducățiunea nu operează automat sau din oficiu (art. 1094 NCC), moștenitorul putând renunța (după deschiderea succesiunii) să o invoce (art. 1092 NCC); în cazul pluralității rezervatarilor, reducățiunea operează numai în limita cotei de rezervă convenite celui care a cerut-o și profită numai acestuia (art. 1094 al. 3 NCC). Toate acestea scot în evidență un recul al imperativității, la dispoziția moștenitorilor.

24. În fine, cel de-al treilea argument ce susține caracterul esențial al reglementărilor privitoare la rezervă vizează rolul acestei instituții în susținerea solidarității familiale. Departe de a-l minimiza, nu putem totuși ignora că fundamentul acestei solidarități s-a diluat în timp: durata medie a vieții umane a crescut constant, femeile realizează frecvent o activitate profesională, astfel că rezervarii (copiii, soția) nu se mai regăsesc neapărat, în momentul decesului testatorului, într-o situație de nevoie acută care să justifice în absolut rezerva³⁸. De altfel, cuantumul concret al acesteia este mai redus în prezent decât în vechea reglementare.

25. Pe de altă parte, într-un plan mai general, faptul că reglementările referitoare la rezervă nu sunt de ordine publică internațională nu atrage neapărat privarea de protecție a rezervatarilor. În fapt, chiar dacă *lex successionis* ar permite exheredarea totală a moștenitorilor, nu este exclus ca ea să prevadă totuși alte mecanisme având o misiune apropiată. Două dintre acestea pot fi revelate: fie o concepție largă cu privire la viciile de consimțământ/la captație, ce permite o eventuală anulare mai facilă a testamentului, fie atribuirea unei părți din succesiune/a unei prestații cu caracter alimentar acelora din rudele defunctului apropiate acestuia și aflate în grija sa³⁹. Nimic nu se opune ca judecătorii români să facă aplicarea acestei legi străine cu toate dispozițiile ei, cu atât mai mult cu cât articolul 2563 NCC (Interpretarea și aplicarea legii străine) prevede că „*legea străină se interpretează și se aplică potrivit regulilor de interpretare și aplicare existente în sistemul de drept căruia îi aparține*”. Utilizarea unuia dintre aceste mecanisme ar permite ca soluția în final consacrată prin aplicarea legii succesoriale în mod normal competentă să nu difere substanțial de aceea pe care ar fi impus-o dreptul românesc, cenzura prin intermediul ordinii publice pierzându-și astfel legitimitatea⁴⁰. În orice caz, această aplicare a legii străine dictată de o apreciere *in concreto* ar perturba previzibilitatea soluțiilor și securitatea juridică mult mai puțin decât înlăturarea sa directă în numele excepției de ordine publică internațională.

26. Ținând cont de toleranța pe care o presupune în general dreptul internațional privat în fața normelor străine, de faptul că elementul de legătură utilizat de regula de conflict este prezumat a desemna legea cu care succesiunea prezintă legăturile cele mai strânse și care are cele mai multe titluri a fi aplicată, dar și de interpretarea restrictivă pe care o presupun textele privitoare la excepția de ordine publică, ilustrată mai sus, credem că această erodare în timp a fundamentelor instituției rezervei ar justifica suficient imposibilitatea utilizării mecanismului ordinii publice în beneficiul său în situațiile cu elemente de extraneitate.

Argumente complementare de drept comparat și de drept internațional privat (european) susțin, de asemenea, această concepție restrictivă.

27. Astfel, în principiu, în statele europene dispozițiile privitoare la rezervă nu sunt considerate ca făcând parte dintre acelea protejate prin intermediul excepției de ordine publică internațională⁴¹; printre excepții ar putea fi menționate Austria, stat cu privire la care nu a putut fi identificată însă nicio hotărâre judecătorească relevantă, sau Franța, unde soluția este încă discutată de o minoritate de autori⁴².

28. În propunerea de regulament european din anul 2009⁴³ exista, de altfel, un articol 27 al. 2 prin care se limitau cazurile în care putea fi invocată ordinea publică internațională în acest gen de situații: „în particular, aplicarea unei legi determinată de regulament nu va putea fi considerată contrară ordinii publice a forului pentru singurul motiv că dispozițiile sale referitoare la rezervă diferă de cele în vigoare în statul forului”. Textul menționat a fost suprimat din versiunea finală a Regulamentului 650/2012, dar acesta nu este un motiv pentru a susține, dimpotrivă, libertatea statelor membre de a face să prevaleze, în mod nestingherit, dispozițiile lor în materie de rezervă în detrimentul lui *lex successionis*. În *Comentariile* privind Propunerea de regulament, Institutul Max Planck considera limitarea de la articolul 27 al. 2 ca fiind una judicioasă („adekvată și acceptabilă în majoritatea situațiilor”) ⁴⁴. Argumentul invocat - acela al necesității prevenirii unui recurs excesiv la ordinea publică internațională, care să desconsidere regulile de conflict instituite și să ruineze obiectivul eliminării fenomenului de *forum shopping*, respectiv al asigurării uniformității de soluții, urmărite de legiuitorul european - nu și-a pierdut în niciun caz actualitatea și relevanța.

29. În fine, o eventuală reîntoarcere la dreptul protector al forului nu este exclusă pe baza altor tehnici de DIP. Argumentele de mai sus nu prejudicază cu nimic utilizarea mecanismului fraudei la lege (2564 al. 1 NCC), atunci când se constată o modificare a elementului de legătură reținut de regula de conflict în scopul exclusiv de a evita aplicarea legii în mod normal competente. De asemenea, în acele cazuri în care testatorul înțelege să își organizeze succesiunea prin intermediul unui *trust*, guvernat de o lege străină⁴⁵, afectând astfel drepturile rezervatarilor prevăzute de legea succesorală română (competentă în baza regulilor obișnuite de conflict), calificarea adecvată și delimitarea precisă a domeniilor de aplicare a celor două legi în prezență ar permite protecția corespunzătoare a acestora : asimilat unei liberalități, trustul ar trebui să fie supus raportului, în conformitate cu dispozițiile imperative ale *lex successionis*⁴⁶.

30. **Concluzie.** În ciuda misiunii sale generale de protecție a ordinii juridice a forului în fața unor legi străine inacceptabile, ordinea publică internațională, mecanism selectiv și caracterizat printr-o aplicare restrictivă, acordă uneori prevalență, în detrimentul unor valori autohtone „de rang secund”, obiectivelor generale ale dreptului internațional privat : promovarea uniformității de soluții în plan internațional, evitarea fenomenului de *forum shopping* și protecția alterității într-o cât mai mare măsură. Acesta este, în opinia noastră, și cazul reglementărilor privitoare la rezervă, a căror imperativitate internă poate fi susținută prin argumente serioase, dar care sunt insuficiente pentru a asigura și aplicarea lor în plan internațional, în fața unei *lex successionis* mai puțin favorabile, prin intermediul mecanismului analizat.

- ¹ Prezentul studiu este finanțat din grantul de cercetare PN-II-ID-PCE-2011-3-0249, nr. 174/2011, coordonator conf. univ. dr. Mircea Dan Bob ; alinaxoprea@yahoo.fr. El reprezintă versiunea detaliată a unei prezentări pe aceeași temă, susținută în cadrul celei de-a XXI-a sesiuni științifice a Departamentul de Cercetări Socio-Umane din cadrul Institutului de Istorie „George Barițiu” (Academia Română - Filiala Cluj-Napoca), Cluj-Napoca, 16-17 noiembrie 2012.
- * Lector dr., UBB Cluj-Napoca; alinaxoprea@yahoo.fr.
- ² Atunci când instituie o regulă de conflict de legi, legiuitorul urmărește în principal reținerea unui element de legătură care să conducă la ordinea juridică cea mai adecvată să guverneze raportul de drept cu elemente de extraneitate ; obiectul normelor de conflict este acela de a promova și de a asigura armonia internațională de soluții și continuitatea situațiilor juridice în plan internațional și mai puțin acela de a conduce la soluția cea mai potrivită sau mai satisfăcătoare din punct de vedere material - v. G. Kegel, *Internationales Privatrecht*, CH Beck, 1960, p. 80.
- ³ B. Audit, *Droit international privé*, Economica, 2008, p. 263, n° 308.
- ⁴ V. art. 1086 și urm. NCC.
- ⁵ V. art. 2633 și urm NCC, precum și Regulamentul (UE) nr. 650/2012 al Parlamentului European și al Consiliului, din 4 iulie 2012, *privind competența, legea aplicabilă, recunoașterea și executarea hotărârilor judecătorești și acceptarea și executarea actelor autentice în materie de succesiuni și privind crearea unui certificat european de moștenitor*, JOUE, 27 iulie 2012, L. 201/107.
- ⁶ D. Chirică, *Drept civil. Succesiuni și testamente*, Rosetti, 2003, p. 305, n° 397.
- ⁷ Astfel, pe de o parte, se prevedea că imobilele din Romania vor fi guvernate de legea română, chiar dacă aparțin unor străini; pe de alta, legea (română) referitoare la starea civilă și capacitate trebuia aplicată românilor chiar atunci când aceștia se aflau în străinătate.
- ⁸ V. D. Alexandresco, *Explicațiunea teoretică și practică a dreptului civil român în comparațiune cu legile vechi și principalele legislațiuni străine*, ed. a 3-a, tom. 1, partea 1, București, 1926, p. 175 și urm., sp. p. 181 și urm.
- ⁹ D. Alexandresco, *op. cit.*, p. 185 și jurisprudența citată la nota 3 subsol (Trib. Ilfov, 1889), p. 205 și jurisprudența citată la nota 1 subsol – bilateralizarea regulii de la art. 2-2 din vechiul Cod civil. V. și I.P. Filipescu, M. Jacotă, *Drept internațional privat*, Ed. Didactică și Pedagogică, 1968, p. 236-237; D.A. Popescu, „Some remarks on the applicable law to international successions in Romania”, *Swiss Yearbook of PIL*, vol. 9 (2007), p. 277-311, sp. p. 288 și urm.
- ¹⁰ D. Alexandresco, *op. cit.*, p. 180-181, p. 187.
- ¹¹ D. Alexandresco, *op. cit.*, p. 206.
- ¹² *Idem*, nota 2 subsol.
- ¹³ Pentru o prezentare a acestei tehnici în dreptul internațional privat contractual de sursă europeană, v. studiul nostru : „Legile de poliție în Regulamentul european Roma I privind legea aplicabilă obligațiilor contractuale”, *RRDP*, 3/2010, p. 96-120.
- ¹⁴ V. I.P. Filipescu, M. Jakotă, *op. cit.*, p. 243, ce prevede că excepția de ordine publică internațională poate fi utilizată pentru a refuza aplicarea unei legi succesoriale străine ce înlătură de la succesiune copiii nelegitimi, adulterini sau incestuoși sau care instituie discriminări bazate pe rasă sau religie. În același loc, autorii precizează, de asemenea, că „*legea succesorală* [adică legea desemnată de regula de conflict competentă, completarea noastră] se aplică în ceea ce privește partea care se cuvine fiecărui moștenitor, rezerva succesorală, cotitatea disponibilă” (p. 242).
- ¹⁵ M.Of. nr. 245 din 1.10.1992.
- ¹⁶ D.Al. Sitaru, *Drept internațional privat. Tratat*, Vol. 1, Ed. Holding Reporter, București, 1996, p. 101-102.
- ¹⁷ V. D.A. Popescu, „Some remarks...”, *op. cit.*, sp. p. 304 și urm.

- ¹⁸ Pentru o analiză a autonomiei de voință în materia contractelor internaționale, v. studiul nostru „*Observații privind principiul autonomiei voinței în dreptul internațional privat al contractelor*”, RRDP, 5/2012, p.120-143.
- ¹⁹ Pentru o critică mai amplă, v. D.A. Popescu, „Some remarks...”, *op. cit.*, sp. p. 305, ce consideră dispoziția în cauză ca fiind „*senseless and illogical*” (fără sens și illogică).
- ²⁰ TF, 17 august 1976, *Hirsch c. Cohen*, ATF, 102, II, p. 136 și urm., citat de A. Davi, „L'autonomie de la volonté en droit international privé des successions dans la perspective d'une future réglementation européenne”, în *Les successions internationales dans l'UE - Perspective pour une harmonisation*, Würzburg, 2004, p. 387, sp. p. 389-390, studiu disponibil la adresa http://www.dnoti.de/eu_studie/12_Davi.pdf.
- ²¹ Art. 2564 al.1 NCC. Înlăturarea aplicării legii străine : „*Aplicarea legii străine se înlătură dacă încalcă ordinea publică de drept internațional privat român sau dacă legea străină respectivă a devenit competentă prin fraudarea legii române. În cazul înlăturării aplicării legii străine, se aplică legea română*”.
- ²² V. D.Al. Sitaru, *op. cit.*, p. 97.
- ²³ V. studiul nostru: „Convenția Europeană a Drepturilor Omului și aplicarea normelor străine în dreptul internațional privat”, *Revista română de drept internațional privat și de drept privat comparat*, nr. 1/2006, 341-374.
- ²⁴ Chiar dacă protecția acestor drepturi este deja un principiu înscris în Constituția României și deci un principiu fundamental al dreptului românesc, precizarea nu ni se pare totuși neapărat superfluă, în contextul discuțiilor legate de cea mai adecvată metodă pentru realizarea protecției drepturilor omului în dreptul internațional privat – excepția de ordine publică internațională sau legile de poliție/de aplicație imediată (V. Y. Lequette, „Le droit international privé et les droits fondamentaux”, în *Droits et libertés fondamentaux*, Dalloz, 2004, p. 97 și urm.; P. Hammje, „Droits fondamentaux et ordre public”, *RCDIP*, 1997, p. 1 și urm.; A. Oprea, „Convenția Europeană...”, *op. cit.*), legiuitorul român făcându-și în acest fel cunoscută poziția.
- ²⁵ Astfel, dreptul islamic, ce acordă moștenitorului de sex masculin o parte dublă celei ce revine moștenitorului de sex feminin (v. M. Razi, *Islamic Inheritance Law, General Rules & Shares*, Toronto, 2008, disponibil la adresa http://learndeen.com/docs/research/InheritanceLaw_0_4.pdf, sp. p. 42 și urm.) ar putea fi vizat de această dispoziție.
- ²⁶ Din nou dreptul islamic este în cauză : v. M. Razi, *op. cit.*, p. 42, p. 44. În Indonezia, *Legea căsătoriei* (1974) refuza să recunoască vreo legătură juridică între copilul nelegitim și tată, cu consecința negării oricăror drepturi succesoriale pentru acesta; în februarie 2012, Curtea constituțională indoneziană a invalidat textul în cauză – v. S Butt, „Asia-Pacific Illegitimate Children and Inheritance in Indonesia”, *Alternative Law Journal*, vol. 37, n° 3, p. 196-198, 2012, www.ssrn.com.
- ²⁷ În prezent, se pare că o astfel de diferență discriminatorie este consacrată în dreptul statului Filipine (art. 895 C. civ) ce prevede că partea cuvenită copilului nelegitim este jumătate din partea acordată copilului legitim. De asemenea, în anul 2000, CEDO a condamnat Franța pentru o astfel de reglementare – v. CEDO, 1 februarie 2000, *Mazurek c. Franța*. A se vedea și CEDO, 7 februarie 2013, *Fabris c. Franța*, af. n°16574/08 : deși după cauza *Mazurek*, Franța și-a modificat legislația ce discrimina între copiii adulterini și cei legitimi, dispozițiile tranzitorii ale noii legi permiteau menținerea unor discriminări nejustificate în privința succesiunilor deschise înainte de decembrie 2001, ceea ce a atras această nouă condamnare.
- ²⁸ De exemplu, în dreptul islamic se prevede că un ne-musulman nu poate să moștenească de la un musulman (cf. M. Razi, *op. cit.*, sp. p. 22). Pentru un exemplu din jurisprudență, a se vedea Civ. 1re, 21 noiembrie 2012, în care Casația franceză a afirmat că nu este conformă CEDO condiționarea calității de legatar de conversia religioasă a persoanei în cauză.
- ²⁹ În esență, articolul 4 din Regulament stabilește competența instanțelor din statul de la ultima reședință obișnuită a defunctului; corelativ, articolul 21 dispune că legea aplicabilă succesiunii în ansamblul său este cea a statului în care defunctul își avea reședința obișnuită în momentul decesului. Alineatul 2 al articolului 21

include o clauză de excepție ce permite instanțelor să renunțe la legea de la ultima reședință obișnuită, dar utilizarea acesteia ar trebui să fie extrem de rară în practică. Eventuala disociere ar permite instanțelor aplicarea altei legi decât *lex fori* și ar crea deci cadrul pentru o posibilă manifestare a excepției de ordine publică (în concret totuși, pare însă puțin plauzibil ca instanța să înlăture pe baza clauzei de excepție competența *lex fori* - legea de la ultima reședință obișnuită -, pentru a se reîntoarce la aceasta pe baza mecanismului ordinii publice). Apoi, conform articolului 22 din Regulament, defunctul poate alege legea aplicabilă succesiunii sale (legea națională), ceea ce poate genera o nouă disociere; totuși, legiuitorul european a prevăzut și posibilitatea încheierii unui acord de alegere a instanței competente sau a punerii în practică a unui mecanism de *forum non conveniens* (articolele 5, 6, 7), de natură să faciliteze din nou coincidența între legea aplicabilă și instanța competentă. În fine, excepțional, articolul 10 instituie o competență subsidiară pentru instanțele din statul membru în care există bunuri succesoriale, atunci când defunctul nu își are reședința obișnuită în Uniunea europeană; de asemenea, articolul 11 consacră un *forum necessitatis* în favoarea instanțelor dintr-un stat membru cu care litigiul are legături (altele decât prin reședința obișnuită a defunctului, situarea bunurilor), atunci când „procedurile nu pot fi în mod rezonabil inițiate sau nu se pot desfășura în mod rezonabil sau ar fi imposibile într-un stat terț cu care cauza are o legătură strânsă”. În aceste ultime două cazuri, legea aplicabilă succesiunii va fi determinată în conformitate cu articolele 21 și 22 din Regulament; disocierea dintre competența jurisdicțională și aceea legislativă este din nou susceptibilă să apară, iar odată cu ea se creează și condițiile pentru eventuală aplicare a mecanismului analizat.

³⁰ CJCE, 11 mai 2000, *Renault c. Maxicar*, C-38/98, pct. 28.

³¹ Astfel, în cauza *Renault c. Maxicar*, citată supra, Curtea nu a admis ca o eroare de drept purtând asupra interpretării și aplicării dreptului Uniunii europene să poată declanșa acest mecanism. De asemenea, într-o manieră pozitivă, în cauza *Krombach*, ea a decis că excepția de ordine publică poate fi utilizată numai atunci când hotărârea pronunțată în alt stat membru „ar aduce atingere în mod inacceptabil ordinii juridice a statului solicitat cu recunoașterea... Atingerea ar trebui să constituie o încălcare manifestă a unei reguli de drept considerată esențială în ordinea juridică a statului solicitat sau a unui drept recunoscut ca fundamental în această ordine juridică” - CJCE, 28 martie 2000, *Krombach*, C-7/98.

³² Pentru o analiză detaliată a importanței juridice a considerentelor din preambulul Regulamentului european 593/2008 privind legea aplicabilă obligațiilor contractuale, susceptibilă a fi extinsă *mutatis mutandis* în privința tuturor regulamentelor europene de DIP, v. S. Lemaire, „Interrogations sur la portée juridique du préambule du Règlement Rome I”, *Recueil Dalloz*, 2008, p. 2157.

³³ Considerentul în discuție prevede, de asemenea, că instanțele sau celelalte autorități competente „nu ar trebui să poată aplica excepția de ordine publică pentru a lăsa deoparte legea unui alt stat membru [...], dacă în felul acesta ar încălca dispozițiile Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene”. În mod particular, această Cartă include un articol 7 privitor la *Respectarea vieții private și de familie*, a cărui aplicare/respectare ar putea avea incidențe în ceea ce privește recunoașterea drepturilor succesoriale pentru soții din căsătoriile între persoane de același sex în state (precum România) în care aceste căsătorii nu sunt recunoscute în mod obișnuit. V. studiul nostru, „Despre recunoașterea statutului matrimonial dobândit în străinătate și protecția europeană a dreptului la viață familială”, *Studia Iurisprudentia*, 4/2012, n° 27.

³⁴ În dreptul comparat, prof. M. Grimaldi a invocat argumente similare pentru a susține că textele franceze în materie de rezervă consacră un principiu fundamental al dreptului francez, care ar trebui să fie garantat în plan internațional prin intermediul excepției de ordine publică : „La réserve porte en elle les valeurs essentielles que sont dans l'ordre familial, la solidarité, l'égalité et la liberté. Elle représente une certaine conception du rôle qui revient à la loi et au juge pour en assurer la défense ; même assouplie par les réformes récentes, elle continue de protéger efficacement l'héritier contre le pouvoir du de cujus de disposer à titre gratuit de ses biens et, si controversée qu'elle soit, le législateur français vient de

- confirmer son ancrage dans notre droit. C'est assez pour qu'elle vaille d'être protégée au plan international" – M. Grimaldi, „Brèves réflexions sur l'ordre public et la réserve héréditaire”, *Defrénois*, 30.08.2012, n° 15-16, p. 755.
- ³⁵ B.Of. nr. 13, 18 aprilie 1956.
- ³⁶ V. și D. Chirică, *op. cit.*, p. 309, n° 401.
- ³⁷ V. D. Chirică, *op. cit.*, p. 301, n° 390, p. 305-306, n° 397.
- ³⁸ V. A. Davi, *op. cit.*, p. 390.
- ³⁹ V. M. Goré, « Estate planning : quelques aspects de l'anticipation successorale en droit américain », in *Le droit privé français à la fin du XXe siècle, Études offertes à P. Catala*, Litec, 2001, p. 383 și urm.
- ⁴⁰ În doctrină, este în general acceptat că ceea ce trebuie să fie evaluat din perspectiva conformității cu ordinea publică de drept internațional privat a forului este nu conținutul abstract al legii străine, ci rezultatul aplicării acesteia în cazul de speță – cf. B. Audit, *op.cit.*, p. 264, n° 308.
- ⁴¹ V. H. Dörner, P. Lagarde (dir.), „Etude de droit comparé sur les règles de conflits de juridictions et de conflits de lois relatives aux testaments et successions dans les États membres de l'Union européenne”, 2002, p. 59, studiu disponibil la adresa http://ec.europa.eu/civiljustice/publications/docs/testaments_successions_fr.pdf.
- ⁴² V. de exemplu, M. Grimaldi, „Brèves réflexions...”, *op. cit.*, n° 8. Printre autorii care susțin că reglementările privitoare la rezervă nu sunt protejate prin intermediul excepției de ordine publică internațională, v. D. Bureau, H. Muir-Watt, *Droit international privé*, PUF, 2007, t. II, n° 843; M. Goré, *Droit patrimonial de la famille*, Dalloz Action, 3e éd., 2011/2012, n° 722-61; P. Lagarde, „Présentation de la proposition de règlement sur les successions”, în G. Khairallah, M. Revillard (dir.), *Perspectives du droit des successions européennes et internationales*, Defrénois, 2010, p. 3, sp. p. 13; S. Billarant, *Le caractère substantiel de la réglementation française des successions internationales*, Dalloz, 2004, n° 300 și urm. Pentru un exemplu de hotărâre în care s-a refuzat utilizarea excepției de ordine publică internațională împotriva unei legi successorale străine ce ignora rezerva, v. C. Ap. Paris, 3.11.1987, *JDI*, 1990, p. 109, notă J. Héron.
- ⁴³ *Proposition de Règlement du Parlement européen et du Conseil relatif à la compétence, la loi applicable, la reconnaissance et l'exécution des décisions et des actes authentiques en matière de successions et à la création d'un certificat successoral européen*, COM(2009)154 final.
- ⁴⁴ Max Planck Institute for Comparative and International Private Law, „Comments on the European Commission's Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and authentic instruments in matters of succession and the creation of a European Certificate of Succession”, p. 111 și urm., n° 249-250, studiu disponibil la adresa: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201005/20100526ATT75035/20100526ATT75035EN.pdf>
- ⁴⁵ Chiar dacă în dreptul românesc, ca și în cel francez (ce a servit a sursă de inspirație legiuitorului român), fiducia nu poate fi inspirată de o intenție liberală (art. 775 NCC), lucrurile stau exact invers în ceea ce privește *trustul* în *common law* – v. D. Hayton, „Trusturile în dreptul internațional privat european”, *Revista de Drept internațional privat și Drept privat comparat*, 2006, p. 285 și urm.
- ⁴⁶ Pentru un exemplu în dreptul comparat, v. C. Ap. Paris, 10 ianuarie 1970, *Courtois c. de Ganay*: „les droits acquis par les bénéficiaires du trust pourraient être remis en question, dans le cadre de la loi successorale française, dans la mesure où ils porteraient atteinte aux règles d'ordre public relatives à la réserve”. V. și nota aferentă a lui G.A.L. Droz, *RCDIP*, 1971, p. 529; de asemenea, Y. Lequette, „De l'ordre de réduction des libéralités réalisées au moyen d'un trust entre vifs (à propos d'un arrêt rendu par la première chambre civile de la Cour de cassation)”, *Recueil Dalloz*, n° 27, iulie 1996, p. 231.